

שתי שיחות

א. שטיינמן

א. אוהבי הגאון רבים

מעשה במנין משכילים ונבונים שנכנסו לישיבה של שיחה נאה והיו מגלגלים בדבוריהם על דא ועל הא ועל פלאי הגאון. בין גאון בחכמה ובין גאון בחסידות ובמעשים טובים. פתח אחד ואמר: וי לנו שהגנו דור יתום. אין בינינו איש גדול, רם בענקים, אף אחד. אמנם, לא אלמן ישובנו מחכמים ומלומדים ובעלי כשרונות, ובסופרים לא כל שכן שאין מחסור אצלנו. אבל מה תקוה מעדת אנשי־רוח שכולם בינוניים. באין האחד וגדול, שמשכמו ולמעלה גבוה הוא מכל העם, האחד אשר לו נאה ולו יאה תואר העמוד הימני והמפטיש החזק, אשר הוא על פני כל העם יכבד, בו חוברו כל הסגולות יחד לעשותו עמוד האש ולפיד האורה, מורה דרך לאומה כולה?

פתח חברו ואמר: יפה דרשת בשבחו של הגאון כאיש אשר בידו שרביט ההנהגה ובפיו דבר המורה, השופט בצדק, אך בכך לא כלית עדיין כל שבחו של הגאון. לדידך עיקר חנו של הגאון ברוב הסוד המאיר סגיו. כיוון שבא הגאון שוב אין הכרח שיהא מכה את העם בשבט פיו וינהג את נשיאותו ברמה. גאון עצם מציאותו בתוך העדה הוא סם חיים לה. משול הוא ליפהיגוף אדיר במרומי היקום. כגון רוכסי ההרים הנשאים, יער עבות הנושא את צמרות אילנותיו אל על, שלל צבעי הקשת אשר בענן, שכל הצופה בהם זן את נפשו במן שמים ומרווח אותה בסללי אורה. כל השפתים מברכות למראה הגאון ברוך שחלק מחכמתו לבשר ודם. אותה שעה אף המברכים עצמם כאילו מתברכים ממקור עצמם בשאר רוח, בהמדת הטוב ובאהבת הצדקה, במחיצתו של תפארת אדם בורחים ונחבאים תכיעור והדומה לו, ואפילו המגונים שבבריות מתביישים בגנות שבהם. זה כוחו של צדיק הדור והכם הדור, שמנוגה נגדו כל הפנים שוחקות ומאירות והלבבות נעשים כמעיינות נובעים טוב ושלווה אמת. אשרי הדור שזה שריו בתוכו. אך אנו לא זכינו שיהא זה שריו בתוכנו, ועל כך הגנו נאנחים.

אמר נאנחים ועשה כך, כלומר, באמת נאנח, מעומקא דלבא נאנח הדובר השני, שהשכיל לבאר לחבריו באר היטב מה חמדה גנוזה לצבור, לעם, למדינה באחד גדול נערץ על כל בני העדה, איש המופת, שכלל מעשיו או תורותיו ראויים לשמש דוגמה לכל.

פתח השלישי ואמר: אכן, השכלתם להביע כמו את מעלתו הרמה של איש יחיד הסגולה אשר לו עוז ותעצומות ברוחו לאצול ממנה על כל העם, ככוכב ידרוך על במתי עמו וכשמש יאיר לכל בני עדתו, הוא יורה, הוא ידון, הוא ירעץ פלא והוא רועה ומנחה וכבקרת רועה עדרו כן יבקר את כל המעשים והעליונות ויגיד לאיש ואיש את זדונו אף שגגתו, כי כל עוולה יוקיע ואת הרשעה יכלה כעשן במאמר פיו. ברם, לדידי אנו באים ליד המעטת דמות הגאון על ידי שהגנו מטילים דגש חזק של חשיבותו בעיקרי מעלותיו דוקא. סבור אני, שלא רק מעלותיו של הגאון, גם חסרונותיו שלנו, הם עטרה לראשו. מקנא אני בכם, חברים, ראשוני המדברים, שנת ברכתם בלשון למודים והצלחתם כל כך יפה להבהיר את רעיונכם על הגאון. אני כבדפת הגני ואין מחשבותי סדורות לי במוחי. אך גם אני חש ומרגיש משהו מיוחד בסוגיה זו של הגאון, אם כי אני יכול לבטא כראוי. אומר אני: מגרעותינו, חולשותינו, קטנותיותנו שלנו, האנשים הקטנים והבינוניים, ראוי להם להיזקק לזכותו של הגאון ולשמש תוספת קישוט לכל סגולות החן שלו. אין להבין ייחוד ערכו של גאון בעם, אלא אם כן נוקבים ויורדים תחילה לתוך לקוייו ומומיו של אותו עם, שעליהם התגבר הדגול מני אלפים ורבות עד שעלה למעלה הגאון. רצוני לומר, צריך להקביל את גדלותו של הגדול לעומת תלי תלים הקטניות של הקטנים כדי למצוא את הממד הנאות לגדול. הואיל וכך ניתן לומר, שאף המומים והפגמים שלנו מוצאים צידוק מעט, ואולי גם צידוק מרובה, שהם כביכול דרושים ורצויים בחינת משקלות שכנגד לזכויותיו של גדול הגדולים. הואיל וכך, אומר אני, יש גם לנו הקטנים שילומים בעד קטנותנו. הגאון משמש שילומים לנו. הוא מחילתנו, הוא כסרתנו והוא צדקתנו. הוא, אם אפשר לומר כך, נותן טעם גם לסבלנו, כשם שקרן שמחה אחת משמשת תבלין, או יותר נכון, סם רפוי, לשעות רצופות של יסורים ועלבונות. בזכות הגאונים, שאומה מקימה מקרבה, כל האומה כולה אומרת: כדאים היו לי יסורי הדורות. הגאון, משמע, הוא בגדר פרט לצם ובחוקת קרבן הסאת. אפילו איננו מעיזים להגיד זאת בסה, אנו הוגים זאת בסתר לבנו: בשביל הגאון גברא העולם. מכל מקום אנו אומרים: בשבילו נברא הדור כצדיק יסוד עולם, כך הגאון יסוד עולם. אשרי הדור

על האדמה הזאת שהכל הוא בבחינת ואדם אין לעבוד את האדמה. זהו, זהו הענין לעצמו. אנו בתקופה זו ממש נתונים בבחינת ואדם אין, כלומר, ואדם גדול אין. כי באין אדם גדול אין אדם כלל. אין אדם באלף רבתי, ומה טעם לאדם באלף זוטא? אין אדם זוטא חי אלא בזכות אדם רבא. ולפי שאין זה בינינו וי לנו וי.

הדבור הרביעי כשם שהכפיל את הוי שלו, כך הכפיל ואף שילש את האנחה העמוקה שפרצה מסיו מתוך דעת עמידתנו הדלה והריקה בימים האלה ובזמן הזה. כיוון שהוא נאנח עמוקות ענו לו כל המסובים יהיו באנקות כפולות ומכופלות. זה הכלל: כל קול כיוקם משתוקק ושוקד להרבות את עצמו בהדים לכל ילך ערירי. קול בכי או קול ששון ושמחה, קול ענות מלחמה או קול ענות דאגה והכנעה, קול, בדומה ליצור, מבקש להוליד בצלמו כדמותו. ואין לך מתלה מידבקת כנניחה. כצווחה, כפרץ בכי, ישבו כל בני המסיבה ונאנחנו בצוותא על שכן עלתה לנו כדור יתום זה. וכולם יחד בקנים הגה והוי, ברמזי מלים ואף בצלילים עמוקים היוצאים מתוך דממה דקה, נמנו וגמרו, שדורנו טעון רחמים וראוי לו לצפות לישועה. מה משמע לצפות? לייחל לה בכליון עינים, לכוון את לבו אל האדם הגדול אשר בוא יבוא אף אם יתמהר מה, לקשר את כל מחשבותיו ותשוקותיו באדם הגדול, כי אין לנו פודה ומציל מבלעדיו. ככה נדברו ואף שתקו איש אל רעהו ובאו יחד בהסכמת הלב לדעה, שאין לנו שידר אלא האדם הגדול, אשר אולי משק כנפיו עתיד להישמע בינינו במהרה בקרוב, אשר אולי פעמיו כבר העלו קול באונינו, אלא שמחמת התמי עטות הלבבות והתחרשות האזנים חזלי אונים אנו להשגיח בו. ואולי הוא עומד ממש מאחורי גבנו או דופק על דלתנו, אך מקוצר רוח ומעבודה קשה איננו שומעים לו.

סברו וקבלו ואף נאלמו דום כדרך הכריות שפיהם שובת לפתע ממלאכת הדבור לאחר שהם מגלגלים הרבה בסוגיה קשה ביגיעת לשון עד ששפתותיהם נובלות מלדבר עוד. משולים הם לרועים שנתייגעו ברוב מאמצים לגול את האבן מעל פי הבאר בטרם בוא יעקב, שאף על פי שאת האבן עצמה לא הצליחו להעתיק ממקומה ואת הבאר לא פתחו להשקות בה במימיה החיים את הצאן, בכל זאת עשו מעשה רב, נתייגעו, עבדו בקודש, דפקו על השער הנעול ואם לא עלתה בידם כלום עליהם המלאכה לגמור? הרצון לגול את האבן דיו לעצמו. הגישה אל החידה אף בלי מציאת פתרון שכרה עמה. ליגיעת בשרים זו מתלוות דרך אגב קצת שובע רצון וסיפוק הרוח: עשינו ככל שיכולנו. אף בפני האנשים במסיבה, שהיתה כולת

שנה שריו בתוכו ועינים רבות זוכות להסתכל בו, ליהנות במישרים או איש מפי איש מזיו אורו, מחן חכמתו, מנועם צדיקותו, רצוני לימר, אני בפרט אחד מחולק עמכם בפרשת הגאון. אתם תופסים אותו מבחינת התועלת אי האמצעית, שהאומה מסיקה ממנו על ידי קבלת עצה מסיו והנאת תועלת מהדרכתו. ואילו אני אומר: לא בצע אנו מבקשים מן החכם, כלומר, אף לא בצע רוחני. אין הוא חייב לנו שום מתת. די לנו שהוא ישנו. אנו ממילא מתחממים לאורו, מאחר שהננו מתימרים בכבודו. מה לנו לבקש ממנו תשלום? הוא עצמו שילומים לנו, ולכן כפליים אף ואבוי לדור שאין הגאון שתול בקרבו, לא שילומים לו, לא שום פצוי בעד מנת סבלו, לא שום מותר האדם הגדול מן האדם הקטן, המשמש עלוי ותיקון לסבל העם כולו.

עתה רביעי ואמר: היטב האנתי למליך, שלישי בדבורים, סוד שיהך נגלה לי במלואו, אם כי הקדמת ליתן סיג להגיגך באמרך לפי תומך, שאין למודים בלשונך ולא מתום בניבך וכי כבוד-ההנהגה, כאשר אחזה לי אני לא יסירך מקומך בין כבדי הפה כלל וכלל, או נאמר כך: אתה הצלחת לבטא יפה יפה את רעיונך על שום כך דווקא שאין לך לשון מדברת צחות ומהירות. ובכן, הבו גודל לכבדי הפה, לגמגמים האלה, שעל שום שאין לשונם שוטפת סחו כמים מצליחים הם כמשך דבורם האטי לחשוף לפנינו גנוי רעיונם ומסתרי מחשבותיהם. סוף דבר, בקיצור ובתמי ציח, לקח טוב אחד עולה מכלל הגיונותיך: הגדולים, בין החכמים הגדולים בין הצדיקים הגדולים, הם מלח חיינו, הרוח החיה באופני התבונה, הם ראשית חכמה ותכלית הכל. מהם שורש ובהם צמרת. הם מורה, מאחר שכל הורחות משלהם, והם מערב משום שכשהם שוקעים אנו לא כל שכן, ואף כשאין אורם מבהיק בעולם כל צרכו אנו ממילא נוטים לשקיעה. אילולא הם היה הכל עומד בסימן התהוה, אך מהם וא-לך מתחיל התיקון. כי הם הרוח המרחפת על פנינו, הרוח הממללא בנו והרוח המשוועת כבת-קול מתוך חורי בות נשמותינו, הגיעו עצמכם עולם בלי עצים מרחיבי עינים, עולם בלי מוחות גדולים, בלי לבבות אמיצים, בלי נשמות קדושות. יפה הכהירו אותם ראשונים בשם אשלי רבדבי, בצלם נשב היכן שאנו יושבים ומעלי ענפיהם אנו נוטלים ותופרים סלימות לכסות בהן את מערומינו. אשרי הדור שמנין אילנות גבוהים נשתלו בתוכו, דורות ריקים מאנשי מעלה, קדושי עליון, שהם כמו שרפים להם, דורות כאלה מתהלכים לבשתם במערומיהם כאדם וחזה בגן עדן. אוי לגן עדן שכזה. זה גן עדן של שוטים, של דלים וריקים, של יחפנים ודלפנים, בושה וכלימה לחיות בדורות כאלה, להתקיים

הקטן? וכי משום שמצויים ארוזים צריך לשפוך לעג על כל עצי היער, שאינם בגדר ארוזים ולהעלות עליהם שהם איזובי קיר? נישא עינינו אל ההרים — אם לחזור ולשנן את משל הגאון ליסה נוף — אבל לא על מנת לדרוך ברגל גאון על המישורים הטובים והרחבים אשר הם חלקנו והם מתוירים רוב מקומות משכננו, היקום תחת רגלינו, אילולא המישורים לא היה במשוער הר כלל, הצוקים הגבוהים רוכבים על כתפי השפלות, אף הגאון מוצץ לשד פשוטי-עם, כלום מהו הר? הוא הרצבר מרגבי-עפר שטוח, אף הראדם הוצבר מרגבי-אדם, כל שפלה היא הר בכוח, כל אדם קטן הוא אדם גדול בכוח, גאון ההיולי, תכונותיו של הגאון גנוזות באדם פשוט בבחינת האפשרות, ואילו באדם הגדול האפשרויות כבר באו לידי גלוי והמחשה, אך יש והאפשרי שנתממש פחות במעלתו מן האפשרי הירוד, כלום אין התינוק, שסגולות המבוגר רק גת-רמזו כשרטוטיו הרבים מהונן במשהו נאצל ותרומי, אף יחיני יותר, מן המבוגר? המבוגר קרוב יותר מן הנער לזקנה, לניון, להבשלה יתירה, דרקבון במחילה, כך האדם הפשוט נהנה בבחינת תינוק לגדלות, ואילו הגאון מבוגר לגדלות, לכן הבשיל יותר וניכרים בו סימני גיוון ורקבון, כן, רבותי, עומד אני על שלי, האנשים הגדולים יש בדם מן הבושם הטוב ואף ריחם רע לעתים, רקב בהם, והרקב שבהם משמש מופת, היותך לבך, שאינם בגדר אלים, אל אינו מרקב, האל כולו בושם טוב, פרעת שדימה עצמו אל חושש היה יותר מכל לעשות צרכיו כאדם, אבל מיס שהעולם קיים לא נולד קרוץ מתומר שאין לו צרכי גוף, זהו הענין, אף האדם הגדול לעולם בשר ודם הוא, כל פגעי אדם וקלקולי בני אנוש מקננים בקרבו, אינו נקי משום פגם, אדרבה, פגמי גדולים משל אדם מן השורה, כל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו, כלומר, אף יצר האיולת, יצר הקטנות, יצר הדלות, יצר הפחד, דנות, השפלות וההכנעה, אין בעולם אישים ענקים, גבורים עשויים ללא חת, חכמים ללא רוח שטות, צדיקים גמורים ללא הרהורי חטא, כניסובים ללא תאוה להרע, ואילו היתה בידי בחירים אלה רק התאוה האחת לשלימות שאין למעלה הימנה, לשלימות של גבורה, של חכמה, של מעשים טובים, אף על ידי כך הם נעשים בעלי תאוה, היינו, כלתי שלמים כלל וכלל, לא מצאנו מורם מעם שאינו שוקד כל ימיו להיות מורם ונעלה עד לאין שיעור, בחינת לא קם כמוהו ואחריו לא יהיה עוד, ואם שתל בו הטבע מידת עניויות, הריהו טורח להיות העניו באדם, עניו אין דומה לו, רואים אתם, אין הענין פשוט כל כך, איש ויצרו והאווה והולשתו וקטנוניותו, הגדולים יש להם יצרים, האווה, הולשות, וקטנוניות גדולים, תמה אני אם כדאי

קודש לכות הוצר הפועל של האדם הגדול במהלך העתים, עלה אור של שלום ופיוס, אור של נוחות, אור התקוה הטובה או לפחות אור תפלה על להבא, דא עקא שבכל פעם שאנשים בארץ עוץ עושים משתה, שנהיים בחלקם ומברכים על המוגמר, מופיע השטן לרקד ביניהם, אף במושב המתיעצים על רפאות חיינו בסם חיים של הגאון קם לפתע אחד, השתקן שבין החברים, איש מורגל בקשב רב קשב, מטבעו נחבא אל הכלים ואף הכל למודים להתביאו אל כליו, ענוותן שכאילו מצוה מטבע בריתו לשמש אוזן מבלי לפי תוה פה, הוא פתח את פיו בתוך הרממה הדקה והשי מיע דברים משונים למאד, נדהמו המסובים בשמעם ולא יפלא אם כמה מהם העלו על דעתם רעיון מזה, שמא בר נש זה הוא אחד מבני בניו של אותו סכסכן שבא לפקוד את האיש מארץ עוז, וכה היה דברו: ברשותכם, רבותי, אביע אף אני את דעתי על נושא זה העומד ברומי של עולם ובגאונו של אדם, שמתני אוני כאפרכסת לכל מה שאמרתם, לפאר ולרוכם ולהלל את הגאון, שהוא עמוד העולם ומלח התיים, מאור ושמש ותכלית מין האדם, אגיד לכם את האמת, מקצת מדבריהם היו לי כשמן לבשרי ומקצת כחומץ לעיני, כשמן ששון באה בקרבני אהבתי כס לגאון, זו יקרת תשוקתכם לאדם ביקר, לבן פורת שבמשפחה, לבכור שור הדר לו וקרני ראם קרניו, לזה האה הבכור, המעוטר בסגולות השכל, במעלות הכוח ובכל מתנות הרוח לו מנה אחת אפים, על פני כל גערץ הוא ופינו יקבנו בשם גאון, רגש ההוקרה למרום ונאצל נכבד אף בעיני עד בלי די וראוי הוא, בדומה למידת ההתפעלות בכללה, לייחדו בתוך התכונות העילאיות, התרומיות, שהן מותר לאדם מכל בעלי החיים, יפה המשיל אחד מדוברינו על הגאון את משל יפה-גוף, כגון רוכסי הרים גבוהים או עץ רם ונישא, אכן, הגדול באדם כגדול בעצים, כרם בהרים, כמוהם כמוהו, אך לא למעלה מזה, וכשאנו מפליגים ללא שיעור על ערכו של הגאון ועושים אותו יסוד עולם, צידוק קיומו של מין האדם ותכלית הכי ריאה כביכול, הננו חוטאים לאמת, מורדים במציאות, לא זו אף זו, יורדים לדרגת עבודה זרה, כורעים ומשי תחווים לאלילים, מנקדה זו שבדבריהם, אומר אני, יוצא עשן המטיה על עיני, טורף ומדליח את מעט השמן הטוב שעברני בראש דבריהם, לא אכסה מכא, צמרמורת אחזתני למשמע קצת מליכם, רק הוט שעה דק מבדיל בין הנשגב לנלעג, ואחם עקרתם כמה וכמה חוטי-שערה, תינה, אתם מהללים את הגאון, אבל למה אתם מאלהים אותו? שבחו לכם את הגאון כאות נפשכם, אבל כלום הכרח הוא לבוא מתוך שבחו של האדם הגדול לידי רוב גנותו של האדם

אינם יודעים. חובקים ורועות עולם ואינם מסוגלים לחבוק אשה או ילד קטן. נושאים דברים על גוי ואינם מבינים לרוחו של אדם. יש מהם בקיאים בכל סתרי תורה של האדם הקדמון. של האדם בימי הריניסנס או בזמנו של תות אל המון. אבל אין להם איון קשבת לרחשי לבו של האדם החי לעינינו בימינו. כללו של דבר, אף האדם הגדול חייב להיות בן אדם. היינו להיות כאחד האדם. אחד משלנו. והוא על הרוב איננו משלנו. הוא יוצא דופן. אני עצה זו אשיא לכם: העיסו מבטיכם על אישי המעלה. שהתהלכו בארץ מימי קדם ועד זמננו. על רבים מהם ניתן לומר: טוב להם שלא נבראו משנבראו. קצת ישועות ונחמות שלהם יצאו בהפסד צרות צרורות ואכזבות שהמיטו על העולם. ההסטוריונים הברדאים דורשים לאחר מעשה כל מיני דרשות של שטות על חוקי ברזל ואישי ברזל הסועלים במהלך דברי הימים. אך אנו בני אדם פשוטים איננו מסתכלים בקורות האדם באספקלריה של רועמי רשומות. אלא בעיני בשר ודם. בעינים של הלב ולא בעיני המדע. ומה אנו רואים? בעקבותיהם של הגדולים: חורבות, קברים, מוקדי אש. נחלי דם. ים של דמעות. אדם גדול בא לעולם — הוא אומר: שלח חדש של מלאך המות בא לעולם. במהרה בקרוב יערפו ראשי זקנים וישיכחו תינוקות המימה כבימי פרעה הורדוס בהיוולד הגואל. הן מי יחיה מן הגר אלים האלה! ההיסטוריונים, שוטים שבשעולם. לעולם הם מוכיחים לך, שכל מה שהיה הכרח היה שיהיה. חכמה גדולה! האמנם רצח מיליונים הכרח הוא? האמנם גזירה היא עלינו. שמנץ אישים גאונים ירהצו פעמיהם בנחלי דם בשביל להגיע למרומי כסאות כבודם? חולק אני על גזר דין זה. מורד אני בו. בלב ונפש, בכל חושי, בשכלי הקטן, הפשוט, האנושי, הגני מפרץ חוק ולא יעבור זה כביכול. אומר אני: מוחל. מוחל גדלות זו החמוצה מדם. הנאפדה אש. השקויה דמעות. כל גדול, אומר אני, יש לקיים בו כבדהו וחדשהו במידה שות. ולפי שאתם קיימתם כבדהו והעריצתו למעלה מן המידה. נתעורר בלבי חשד. בני מסיבותי הנכבדים, שמא לא באה כל התפעלותכם לגדול אלא כמקלט מתבואים של שנאתכם לקטן. בכוחו של גדול אחד אפשר לשפוך הרבה בוז והרבה לעג על המוני קטנים. אתם חוסים בצל הגאון בשביל לירות משם את בוזכם ומשטמתכם לאיש הפשוט, שאין לו קישוטים ואינו בהדר. לא חן ולא ברק לו כביכול, לא מפליא להתנוצץ בכשרונות, לא מתנשא כהר לו. איהבים אתם שיאים ונשיאים, משום שאינכם רוחשים חבה נאמנה לרוח באנוש. לרוח הטובה, הפשוטה, של האדם כאשר הוא אדם. אתהי הגאון רבים להבהיל משום שאוהבי אדם מעטים להתריד. מדכים אתם

לבטל כל כך את הקטנים ולהטיף זלזול בהם לשם העלאת ערכם של הגדולים והאלאחחם. לא. אינו כדאי. ואינו הולם את הדברים כהיותם. האנשים הקטנים הם בוני עולם. בכוחם ובעמלם מוקם על רמים כסא הכבוד של נושא הכתר חכם. צדיק וגאון. אין המוני אדם בחזקת עולם התווה ואין מנהיגים ומדריכים בבחינת עולם התיקון. חוששני לומר, שאף מן החכמים הגדור לים בא הרבה קלקול לעולם. אלופי המדע המציאו כל כלי ההרס ומכשירי ההשחתה. מצביאים דמי מעלה תהריבו מדינות ועקרו עמים מן השורש. יוצרי רתות נתנו בידי מאמינים חרב אל נקמות לשבר ולמגר, לבקע נשים הרות. להשליך עוללים לתוך מוקדי אש. שרים נעשו צרים לעמיהם וכל בעל בעמיו משך ולקח לו עבדים. כל תרבות הנזי נוצרה לעת עתה רב יתר מליח עצמותיהם של עבדים שכירים, מאשר מליחם של מוחות גאוניים. בוודאי ובוודאי שהגאונות מחור ללת פלאים. אך אין אף צל ספק, כי מות בסיר הגאונות. יותר ממה שהיא מביאה גאולה להמוני עמים היא נושאת להם שעבוד ודכוי. אין לך גאון שלא שיקע לתוך מגדל השן שלו גופים של ילדים קטנים ולא שימש בדם קרבנות לנסך על מזבח ולדבק בין רבדי הלבנים. דמעות עשוקים משקות כל גינת הביתן וכל ערוגת גוי. אינו לנו מן הרשעים, אך וי לנו וי לעתים גם מן הצדיקים. הכופים עלינו מפעם לפעם הר של תורה משלהם ותמשליטים את עיקרי אמונר תיהם באש ובחרב. שומם עלינו העולם מאיוולתם של השוטים, אבל גם חכמים גדולים מבליים את העולם ומחשיכים את מאורותיו בגשמי נדבות של חכמתם. הנחשכים לפעמים לגתרות-איתן, הגורפים כל חלקה טובה. כן, יש חכמה שלא בעתה. הסועלת כמבול, כדבר, כארבה מלחך את השדות. יש גאונות השמורה לנו לרעתנו. הרי, למשל, רוקדים קדוש לפני בעלי הכשרונות. מה הרעש? רוב מחוננים ביתרון הכשר עושים את כשרונם קרדום לתפור בו עסקי פרנסה, ורבים גם רבים עושים אותו קרדום להתיז בו ראשים. הבו גודל לכשרון, אבל גורר לכם מפניו.

לעולם הוא זומם רעה, כלומר, הוא זומם משהו בניגוד לנוהג שבשעולם, וכל שהוא בניגוד לנוהג שבי עולם סופו רעה. אנדי לכם כל האמת. למה אבחר לי לשון ערומים? לדידי תנאי לאדם הגדול, שלא יהא חסר כלום מן האדם הקטן. הוא בא להוסיף על המידה הבינונית ולא לגרוע ממנה. אבל רוב גדולים נוטלים כבחינות רבות מן הבינוניים. הם אינם אנושיים כלל במידה הדרושה. ששטות אין בהם. בריאות הגוף והנפש. אין בהם. על הרוב מחוננים הם בשכל הגדול, אבל לא בשכל הקטן, שאף הוא בגדר הכרת. הם משי חיים רגליהם כאילות על הפסגות, ולדירוך על האדמה

ישובותיו. אני מאמין אמונה שלמה בנצח האביב, אביב העולם, אביב האדם, אביב הרוח באנוש ואביב הדמיון היוצר. הנה אומר: אף האמונה היא בת אל־סוף ובת אל־מיצוי. כל האומר שענין זה או נושא פלוני כבר גלגלו בו רבים והפכו בו לכאן ולכאן ושוב אין לתלמיד ותיק מה לחדש בו — אף אתה ענה לו: גם דבר זה, שאין חדש הנה השמש, שהכל כבר היה לעולמים, שהכל טובב סובב הולך, ולכן יש להיזהר עשות ספרים הרבה אין קץ וצריך תמונות וחבר מני גינות לרוב, כבר נאמר לפניך, ואף על פי כן, וגם לאחר גלוי המרעיש של קהלת, שאין מה לגלות, קמו חכמים רבים, שלא שמעו בקול קהלת — וטוב שלא שמעו — ונתייגעו הרבה להביא יצירות חדשות לעולם, שאפילו אינן מתוקנות מן הראשונות הריהן מכל מקום שונות וחדשות מהן. ונגיד גם זאת בלשון קהלת: מה שהיה הוא שיהיה, כשם שלא נבעלו שערי היצירה לפני קודמינו שבאו אחרי קודמיהם, כך לא ייסתם חזון בפנינו ובפני הבאים אחרינו.

מסתבר שאפשר לסתור את דבריהם של מעטים דמות האחרונים גם בסענות מן ההגיון. כלום אין עיקרה של אמונת חכמת השיעורים ובינה יתירה בציור רופים? ובאמת כך הוא. אין די לתאר עצם בפני עצמו. כל זמן שלא תקבלת אותו עם כיצא בו או שכנגדו קרובו או רחוקו, לא הפגשת אותו עם זולתו, אף אותו לא יחדת ולא הגדרת כל צרכו. מלאכת מחשבת היא מעשה־מרכבה, אופן של פגישת עיסוקת: תיאור היחסים, כלומר, יחסי הכוחות, הן כוחות חיים והן כוחות דוממים, כגון מקום וזמן, ולעולם היא בגדר דרשית, שאפילו הדוממים נושאים ונותנים יחד ולוים זה מזה. לכן קוראים חלוקת השטח בציור או צמיחת הזמן במחזות ובמנגינה, הזמן, המקום, הפילור גים ויחסי הגומלין שבין הנקודות השונות שבמקום ובזמן, הם עצמם משמשים נפשות פועלות בחיזיון. ואם כך מה טעם לומר, שענין זה או נושא פלוני כבר נתמצו כל צרכם? היחסים שבין העצמים אינם כלל בגרימיצוי. יחסים הם בגדר דברים שאין להם שיעור, כשם שאין שיעור לציור־מספרים. מה מצינו בחכמת החשבון שאין לה סוף, אף מלאכת מחשבת אין לה גבול. וכלום מהו יפה־נוף אם לא הרכב־רב וערב־רב של נקודות נודדות, שצירופן יחד עושה לפנינו בריאה חדשה? אין גוף ישן, גושים גולדים חדשים לרגעים. כל מראה הוא בחינת עין לא ראתה, אף כל מחקר ראוי לשמו הוא בגדר חידוש גמור. דור החוקר את קודמו חוקר לא רק את קודמו, כי אם גם את עצמו תוך כדי חקירת זולתו. נמצא ששני מחקרים על נושא אחד שנתחברו על ידי שני אישים בשני דורות, לעולם אינם עשויים לדבר בשפה אחת ודברים

ביראת הרוממות כלפי רמי מעלה כדי שתוכלו להרבות בעיטות בשפלי הברך. אך אני לכלל העתיק: ראשית חכמה יראת ה', מוכן אני לחלוק כבוד רק לחכמים יראים, ואילו דרך גדולים לא לירא מפני אלהים, כי אם לדטיל את מוראם על הבריות, כאילו הם בני אלים להם. אומר אני: גורו לכם מפני האדם הגדול. העולם יכול להתקיים בלי גאונים, שאלה היא: כיצד לקיים את העולם על אף כך שגאונים מופיעים ונוצצים בו מדור לדור.

ב. האמונות וליל־נדרים

אמר מנדו החוקר:

— גדול רצוני להגיד לך משהו בענין האמונות וטבע מהותה, אך מה כותנו קרוצי־הומר למדרשי־אמונות, שניקתם מאי־סוף? אכן, אין ביריני דעות חיוביות על נושאים שתוכנם מופלא, אבל הרי הורשה לנו לדרוש במופלא על דרך השלילה, כגון שאנו אומרים שהעצם העליון אינו בעל תכלית ואינו בבחירה ואינו מוגבל ואינו בכפל וכיוצא בכך. אדון לפניך בפרשיה אחת, ובעצם בנקודה אחת מפרשיה זו של מסכת יצירה, על דרך הדיון השלילי. כלומר, לשם שלילת דעה אחת שיצאה מבית־מדרשם של קטני־אמונה ונתקבלה על דעתם של רבים, וזה דברה: פנה הדה, פנה זיוה של האמונות בימינו, מאחר שהקדמונים כבר מיצו כל אפשרויותיה וניצלו עד ללא שיעור את מיטב סממניה ונושאות, הורידו את השמנה בכיכול ולא הותירו לאחרונים אלא שארית דלה, סחוטת, ממושמת, מירחלב, שאין טעמם משובה כלל וכלל. פחת בסממנים מביא ממילא פחת ברגשי אש קדש, ירידה ברוח הקודש ומיעוט אחרי מיעוט בגילוי שכינת האמונות. קיצורו של דבר: ירידה וניווין. אם אמנים ראשונים היו בחזקת יורה, הרי האחרונים בגדר מלקוש. מדרך הטבע שאין בימינו אלא נמושות של אמנים. בתכלית הפשטות: אי אפשר לו לאמן בימינו להשתבח אף בנוסף של מקוריות ולחדש משהו או לסול לו נתיב משלו. קודמי חידשו הכל וכל הדרכים כבר נסללו לפני. על כרחו הוא מעתיק ומחקה, עושה כמחכתו על מי שהיא, דורך בעקבותיהם של הרצים מלפניו, פועל על־פי ואינו יוצא לעולם מכלל תלמיד ונושא־כלים. אשר לי הריני צועק חמס על עצם הסברה, שיש דברים העשויים להתישן או להיסחט, קל ותומר להת־רוקן מתכנם, על ידי מיצוי של עיון או עיבוד. פרטים מתבלים, אבל כללות אינם מתבלים לעולם. אנשים מתיישנים, אבל הטבע אינו מחישן ועד בלתי שמש וירח — קיץ וחורף, זרע וקציר, אסיף וקטיף לא

שמסופר לנו על ליל־נדודים של פלוני, וכשתזרתי על כמה וכמה כרכים של רומנים עבים למצוא בהם כבואה דבבואה מן התלאה הרבה ומן הסבל ללא נשוא, מן העלבון ללא כפרה, שנודעו לי מנסיוני האישי בליל חסר־שינה, אף בחלק מלילה, הנודע יסורים של נדודי־שינה, לא מצאתי, אמני הסיפור הגדולים בני כל הזמנים לא תיאררו את היריעה הזאת לא כולה ולא מקצתה. ולא משום שלא עלה פגע רע זה לפניכם במחשבתם או שלא נתנסו בו, אלא מסתמא מחמת קוצר־ידם לא ניסו את כוחם לתאר את כל בלהותיה, או, לפחות, את חלקן כבמחצות.

הענין הוא, שליל־נדודים אפשר לתארו רק במיצוי, ואם לאו, השכל מחייב שאין לענות בו כלל. כי מהו ליל־בלחות שאין בו שינה? הוא עיני הנפש עד כדי מיצויה, הוא מין היות חריפה, שכל הדברים מספחים על פנינו ותובעים מיצוי לעצמם. הזמן כביכול משוע באוזנינו: מצני נא! כל רגע, כל דק, כל שניה ממצים עצמם על שממון נפשנו ומגירים לתוכנו את מלוא כוחם, את תמצית חומרתם, את משקע מרירותם. אף המקום נעשה צר לנו ואנו מת־הפכים על משכבנו ועל משכב הבריאה כבמיטת־סוּם, שכל נקודה של מקום מזדקרת אלינו ותובעת עלי תניה את כל עצמך. מה זמן? מה מקום? כל נקודה של היות מחריפה עצמת ומתגבהת עלינו כאילו היא מרכזו של יש. כל מקרי העולם, מקרי הכלל והפרט, אף קורות העבר, שביבים של זכרון נוצצים ממעשים שהיו, כל פרט קטן תובע לעצמו זכות בכורת ומונופולין של מרכוזיות. זה המסכן, הנע ונד במטתו, התועה בלילה בדרכי הזמן והמקום וכל הדרכים אבלות לפניו, עוטה, מוצה, עד מיצוי אחרון, את צער ההויה. כן, ליל־נדודים כולו משקה, מיץ־ממרורים, אך אין לספר ואין לתאר, שאם לא הגדת את העיקר שבקיום הלילי העלוב הזה, ולא גילית את בחינת עדי־כא שבו, לא אמרת ולא כלום.

אפשר לספר משהו והיאך־שהוא וכלשהו על כל מקרי אנוש ותחבולותיו. אפשר לתאר בקירוב, היינו, ברפרוף — כך הוא הדבר: השטח סובל רפרוף, אך התהום מכצה לאלתר כל והכל — קול חתן וקול כלה, קול העם בריעו, קול ענות מלחמה, קול סוסים צוחלים, קול מים רבים אדירים בנחשולי היט, אף קול קורא במדבר וכל קול המרעיש עולם, אך קשה, וכמעט בגדר הנמנע, לתאר קול דממה דקה, קול גניחה רכה, קול־אלם של דג שנאחו בחכה, המנסר בחביון נפשו של מי ששנתו גדדה בלילה, וכל הדברים, כל הנמצא־אים, אף כל הרעיונים והרגשים, נעשו כמיני מחטים הדוקרים את בשרו החי. בחינת־עולם אחרת לגמרי, שונה מן הקצת אל הקצה מבחינת־עולם יומית, מפע־

אחדים, שהרי חקירת עצמו בתוך זולתו משמשת נופך של חידוש, וכך כל דור, בחינת תוספת עצמו לזולתו, הוא בחינת חידוש. מספר דורות הוא מספר התוספות וכל תוספת משנה את ההרכב. שינוי כל שהוא במע־שימרכבה משנה הכל, כשם שתוספת סממן בפיטום הקטורת משנה טעם וריח, תמצא לומר: התוספות הן ענפים ולא שרשים, חלקי־צמרת ולא גזע, ובכן מה הועילו אמנים חדשים, שכל עיקרם נאחזים בסבך ענפים וצמרות ואינם חודרים עוד לשתות שב־עולם? תא שמע: האמנות יש בה מן המציאות, אבל אין היא מציאות בלבד. לעולם מוטבע בה חלק ממעל למציאות. בזכות חלק זה היא פעמים בתוקת עולם הפוך, שענפיה הם שרשיה וצמרתה גזעה, עתים אילן האמנות מכה בענפיו שרשים, צומח וגדל מלמעלה למטה. אגב, מוצאים אנו גם בעולם הטבע אילנות, המבקעים בער־פיהם מקומות באדמה וענף שבהם נהפך לשורש.

אלא שכבר הקדמתי ואמרתי לך, שאני נוטה לדעה, שאין בכוח השכל האנושי לפרש את סתומותיה של הרוח היוצרת ושאינו בדינו אלא לזרוע ניצוצות הס־ברה כלפי אילו נקודות קלות בבעית האמנות. הריני נושא את דברי הפעם על נקודת המיצוי של הנושא. ואני אומר: לא היו דברים מעולם, שום אמן ושום חוקר לא מיצה שום ענין עד תומו ולא ירד עד למשר־תיתו של דבר. כל מה שנחקר והובע ותואר ונגון והושר לא התחולל אלא על פני השטח או קצת למטה מן השטח. המשיגים לא השיגו בעומק, קל וחומר שלא הבקיעו תהומות. שאילו צלל מי לעומק לא היה יכול עוד להתרומם ולעלות משם ואילו בא מי עד התהום היה שוקע בת לאבדון. קצר שכלנו, דל כוחנו להגיע למופלא, אומרים: הציץ לתהום, מרר תהומות ואין זו אלא מליצה, נגיד את האמת: איננו רוצים כלל לבוא בתהום, איננו רוצים משום שאיננו יכולים ואיננו יכולים משום שאיננו רוצים. אנו רוצים להיות ואיננו רוצים למות, אך מחקר הרו הוא אחד מששים שבמיתתו. אין המחקר—ואף אמנות היא מחקר—אלא ניהוש, לא גישה ממש אל צלם ההידות, אלא גיטוש בבחינת רצוא ושוב, אל־פגע וברח; לא זיקה אל הנעלם, אלא זיקוקין קלים; ואף פחות מכלל המלקק מן הים אנו טועמים מים הסוד.

אילו באתי להביא לך דוגמאות מהרפרופיות שלנו אין אני מספיק. אסתפק במשל אחד מני אלף, הגד לי, למשל, היכן מצינו בספרות כל הדורות תיאור ממצה, או, לפחות, מניה את הדעה, של ליל־נדודים אחד, שניתך במלוא חמת ועמו על אחד אדם? נאמר במגילת אסתר בלילה ההוא נדדה שנת המלך ויאמר להביא את ספר הזכרונות דברי הימים ויהיו נקראים לפני המלך, חד וחלק ובתכלית הקיצור, הנה כל מה

דבר: לא לישון, לא לשכב, לא לחשוב, לא כלום. נפשך מדבר. בליל-נדודים אחד צפונות חרדות, שאין לבטאן כלל בנביא אנוש, לא בצליל ולא בצבע. כל סוגי האמנות לא טרחו עדיין להחקין פכים קסנים כל שהם לקלוט לחוכם ספין של זיעה, דם ובושה, הנרי גרות מלב אנוש בנדודי-שנתו. היפלא הדבר שלא קם עדיין אמן, שיש בכוחו לתאר ליל-נדודים אחד כמות שהוא בכלל לבטוי ויסורי, בתפלה לעני שבו, בחמת-זעמו, בתחנוני ובקלותיו, בחירוק השנים ובבכי החרישי. בבזז האדם לנפשו ובכעסו על עצמו?

אילו הופיע לעולם אמן-ליל-נדודים, היינו בדין מייחדים את מקומו במחיצת גדולי הגדולים רפאל, שקספיר, מילטון, טולסטוי וגיתא, אם לא למעלה מהם. מה הם יסורי וטרר, צער המלט והמלך ליר, סבלותיהם של קרמזוב ולוין ואנה קרנינה והגברת בובארי לעומת הרגשת העקרות המקוללה, רגש הכרת המביש, המכרסמים את המגורש מגן-עדן השינה? הוא נענש ללא חטא וכל הבראה — ערש-דיו, הזמן בעוכר ריו, כי הוא רוצח הנתו, בהסכו את הזמן לאגם דם הריחו שפך-דמים, הוא לא הכה כל נפש אף בשגנה, אך הוא מוכה-עולם-ואלהים, הוא רשע והוא מלאך-דומה: הוא חטא והוא עונש; הוא חייב גיהנום והוא הגיהנום עצמו.

חיפשתי על דפי ספרים רבים צל בן צל לתיאור הפגע הרע הזה ולא מצאתי, משער אני שרבים מאמני המופת נטו מפעם לפעם ללינת-לילה בתוך הגיהנום הזה, וכי מי תכסה-חרשים אינו יוצא מתוך יימו מסוער ומזועזע עד כדי אכזר שנתו בלילה? אף על פי כן לא נמצא אחד אמן שירד לתוך גינת הביתן של המכאובים האלה לתארה כהלכתם, על כרחך אתה אומר, שהם לא עשו זאת מאימת הנושא הזה, המיוחד במינו, שתיאור מקצתו אינו ולא כלום, שרק מיצוי הוא תחילת העשייה בו, חוש נכון לחש לאמני המופת, שלא תהיה תפארתם בנושא הנה, מאחר שכלל מפעלם האמנותי לא נעשה אלא ברפרוף, ואילו בתחום זה הרפרוף פסול, מוקצה מחמת מיאוס, פיגול משום אחיזת-עיינים וגניבת-דעת, אף חכמים ואמנים גנבים הם, מילא, הם גנבים ביום, אבל לגנוב מן הליל לה אי אפשר, כאן משוה גנוב פוגם בכל.

היוצא לנו מכך, שעדיין אנו כתינוקות לעסקי-יצירה, אף אמנים גדולים לא הפליגו לתוך מחותות הנפש הנסתרים ולא הגיעו לשרשים, לא, לא מיצו שום דבר וענין, מאחר שלא העיזו כלל להציץ בפרדס הלילה, הזה אומר: הם לא הציצו כלל בפרדס הלילי לה של הנשמה, הם סיפרו לנו מקצת ותיארו קוים מעטים מן האדם של היום, ואילו האדם של הלילה עורנו כספר התחום לפנינו, ואם האמנות של ראשי-

פעת בכל המחשב וככל המרגש של אותו גורד, העורך „גלות“ על משכבו, עולם אחר, אלהים אחרים, נופים אחרים, יקום לא היה ואדם לא קם כמיהו, צפים ועולים לעיני האיש, שמעין שנתו דלל, נכזב, אין עוד בריאה נושבת אלא מדבר שממה, אין אילן, אין עשב השדה, אין נפש חיה, אין תורה מורשת, אין תרבות הדורות, אין ריע כאח, אין ידיד, אין עוד כנגדו, אלא יש איש אחד ערירי בארץ, איש לא חי ולא מת, פלג-בר-מינו, שכל החיים נסתמו מתוכו, ולא נותר בו אלא שריד-חיות, שנתקסלו לתוכו כל יסורי-עולם ופגעי-חיים, הרי זה משוה דק מן הדק המחזיק כל הגס מן הגס, זאת תורת המיצוי, שביב-חיים המחזיק בתוכו גיהנום של יסורים, וזהו ענינו של ליל-נדודים: גיהנום כפול, החיים תפתה ערוך והאדם בתוכו לבו בוער כתנור, גיהנום בתוך גיהנום, אף דנטה לא תיאר אלא גיהנום רחוק ודמיוני, גיהנום שמעבר לעולם הזה, שבו נצלים על גחליהם חוטאים ופושעים, שחטאיהם ופשעיהם זכורים להם והם יורעים לפחות על מה הם נענשים, אך את הגיהנום שבלב אנוש הלכה, השוות דם ביסורי-אין-שנת, שים החיים נהפך לו לים של דם, שזמן, מקום, מחשבות, רגשות, זכרונות, הכל דם, ואין הוא יודע כלל מה חטאו ופשעו ומה ולמה באים אותו בדמים, אף דנטה לא תיאר כלל.

קושרים אתם כתרים למפעלי האמנים הגדולים, הקדמונים, אך מה הם תיארו אם לא תיארו את ליל היסוטים הזה, את בן נעוה המרדדת הזה, את פרק-זמן הבליעלי הזה, שבו אחד פלטי-חיים, עקורי-יש, מתבוסס בדם הזמן, מתהפך על משכבו ולבו מתהפך בקרבו ומוחו מתהפך והתהפוכה הגדולה רחשת שגיר נות ודמיונות ושגעונות לאין קצה? ליל-בלהות אחד, לילי-בלהות רבים, מעוטי-שינה ורבידים, דלי-רויה ושופעי-צמאון! כלום מהי שינה בריכה, אם לא שתיה לרויה, שבר הצמאון? אך אתה האומלל מכלה נפשך ביגון, מכלה עיניך בצמאון לטיפי-טיפסה של מיץ התנומה, קידח ואין חומל עליך, אתה מתחנן: הבו לי מעט חלב-שינה טוב לשתיה, ומגישים לך מיים מלר חים, המרמרת של נדודים בנאד מלאה סתי ועלבון, אין ניב בפיו, כל מלה יתומה היא, דל שיחנו, כשם שדלה מנת התנומה בכוסנו, עששו עפעפינו, מיחושים ברקור תינו, מחטים בבשרנו, הה, קצת סם של תרדמה, קום ותלוש שערותיך, לא תירדם, ולא זו שאין טיפת שינה בעינים, אין גם טיפת מחשבה במוח, אתה שמדמה עצמך חכם ביום גולם הנך בלילה, שוטה והדיוט, מה השגות ומה שאיפות לך? בסך הכל: מעט תנומות, עלוב שבמותח! ים של צער — ואין הגה, עקר הזמן, עקרה רוחך, גבר אין איל, לא עוד תעצור כוח לעשות

צורה, לזכרן ולגבשן לכדי זיכור וגיבוש אמנותי. יותר מדאי הוא שקוע בכאבו הפרטי ואין הוא יכול להתעלות עליו. אדרבה, כל שכאבו עולה הוא גופו יורד, נמצא שאמנים תיארו עד היום מסכות-חיים רק במידה שהם עצמם לא חיו אותן. החיים שנחיו לא מצאו להם עד היום תיקון בתמונות, בסיפורים ובמגני גינות. לעת עתה הגיעו לידי ביטוי וגילוי מלאכת מחשבת רק הדברים המדומים, שלא נחיו כלל. ומה כוחו של המדמה למצות? הדמיון מפליג לעולם מעבר לדברים, אך הדברים עצמם, היינו, תחיים כמות שהם, אינם בגדר הישגו. זה כוחה וזו חולשתה. לפי עניות דעתי, של אמנות העבר — ואף של ההווה בכללה, שכל רגע הווה הוא גם רגע הולך — היא אמנות קודמת לחיים או עוברת עליהם, היא זכירה קלושה או נחוש ועמזום דק ממה שהיה וממה שיהיה. היא של עבר או של לעתיד לבוא. ממילא אינה במיצוי. אך יתכן שאמנות העתיד תכבוש לה נחלה חדשה. היא נחלת ההווה, ותעמוד בסימן המיצוי. לאמנות זו עדי נתכנו עלילות גדולות.

נים ואחרונים לא נתנה עדיין בידינו אסקלריה להסתכל באדם של לילה, הרי נתנה לנו מעט מאד, ואין זו אלא סברה חסרת-שחר, שהכל כבר הובע, כבר סופר, כבר תואר, כבר הושר ונוגן.

אף אני לא באתי, כמובן, למצות נישא זה ואיני רואה עצמי מהריב לפרש את סתומותיו. איני אלא מציין נקודה אחת במדרש-סליאה גדול, המכונה מסכת יצירה. אבל אם חורשה לנחש הסבר-מה לתמיהה זו הריני נוטל רשות לעצמי לחפש רמזי-פשר לדבר. מה טעם אין פרשת נדודי-לילה עולה לכלל מעשה-אמנות? משום שהמתייטר בחבלי-שינה קשים חי חיים בשפע. אין יסורים אלא חיים שנתברכו בשפע, חיים המפכים בעוז וגורמים סבל ומכאובים. אדם המיחה בכאבים למנת-שינה מוזעזע מחמת עצמת החיים המתרגשים עליו. ולפי שהוא חי בעצמה חס כוחו להסתכל בתהי ליכי חייו המפכים בעוז, האמנות בזוונה מן ההסתכל לות, מן השלוח הנפשית, מצמצום החיים כביכול. אבל זה הלא-ישן, לפעו ולחבורתו, חי וער עד בלי די, ושוב אין הוא מסוגל להסתכל בחיותיו, לצור להן